

Žemaičių muziejus „Alka“ – Taikos vėliavos tvirtovė

Šiomet penkioliką kartą balandžio 15 d. Lietuvoje minėjome Kultūros dieną. Nuo 2012 m. pradėti skelbti Taikos miestai ir miesteliai. Tokiais jau tapo Dubingiai, Ylakiai, Rietavas, Neringa, Klaipėda, Birštonas, Jonava ir Veisiejai. O kodėl tarp jų nėra Telšių? Juk mūsų mieste dar XX a. vidutyje buvo įgyvendinta Nikolajaus Rericho idėja – saugoti kultūros paminklus karinių konfliktų ir taikos metu. Čia, ant Žaliosios kalvos, stovi Žemaičių muziejus „Alka“, suprojektuotas Stepono Stulginskio, pastatytas Prano Genio, ir jau devynis dešimtmečius patikimai saugo Žemaičių krašto kultūros vertybes.

Nikolajaus Rericho Taikos vėliava

1914 m. didžiosioms Europos valstybėms ruošiantis karui, rusų dailininkas, filosofas, archeologas, keliautojas ir visuomenininkas Nikolajus Rerichas iškėlė kultūros paminklų apsaugos būtinybę karinių konfliktų metu. Tačiau Rusijos carinei vyriausybei tai nerūpėjo. Tik pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui paaiškėjo, kokių nuostolių jis atnešė ne tik Rusijai, bet ir visai Europai. Tarpukariu N. Rerichas vėl bandė kelti kultūros vertybių apsaugos idėją, skatindamas kurtis visuomenines organizacijas, o valstybių vyriausybes patvirtinti Paktą. 1930 m. jis rašė: „Mes apraudame Luveno biblioteką ir Reimso bei Ipro katedrų nepamainomas grožybes. Mes atsimeiname daugybę asmeninių lobių rinkinių, žuvusių pasaulio sumaišties metu. [...] Bet pražūtingi tie ar kitokie tos ar kitokios formos suklydimai gali kartotis, ir nauja žmonių žygdarbių paminklų gausybė vėl gali būti sugriauta“.

1931 m. buvo suorganizuotas pirmasis Rericho pakto kongresas. Jo metu iškeltos kultūros paminklų apsaugos karo ir taikos metu idėjos ėmė plisti pasaulyje, įvairiose šalyse kūrėsi Rericho draugijos. Nikolajaus Rericho idėjas palaikė Romos popiežius Pijus XI, demokratinių valstybių prezidentai (JAV – F. D. Ruzveltas, Čekoslovakijos – T. Masarykas), mokslininkai (A. Einšteinas ir kiti), rašytojai (R. Rolanas, D. B. Šo, R. Tagorė, T. Manas), pasaulyje žinomi kultūros ir visuomenės veikėjai. 1935 m. balandžio 15 d. Vašingtone JAV ir 20 Lotynų Amerikos šalių pasirašė Rericho paktą.

Nikolajus Rerichas sukūrė ir vėliavą, kuri dar vadinama Taikos, arba Pasaulio vėliava: baltame fone trys tamsaus purpuro spalvos skrituliai amžinybės žiede. Trijų skritulių prasmės traktuojamos įvairiai: vieniems tai meno, mokslo ir religijos simboliai, kitiems reiškia meilę, grožį, išmintį, kai kam praeitį, dabartį, ateitį amžinybės rate. Bet svarbiausia – Taikos vėliavos simbolis išreiškia

žmogaus paskirtį ir gyvenimo prasmę: mintimis, žodžiais ir veiksmais kurti amžiną dvasinį, o ne laikiną materialųjį pasaulį. „Nors Raudonojo Kryžiaus vėliava ir ne visuomet apsaugodavo, ji vis tiek įliedavo į žmogaus sąmonę didžiulį artimo meilės stimulą. Taip ir mūsų pasiūlyta Vėliava, skirta kultūros turtų apsaugai, jei ne visuomet išgelbės vertinguosius kūrinius, tai bent jau primins apie mūsų atsakomybę ir būtinybę rūpintis žmogaus genijaus turtais“, – rašė Nikolajus Rerichas.

Lietuvos Rericho draugijos įkūrimo iniciatorė Nadežda Serafinienė iki bolševikų perversmo gyveno Rusijoje, domėjosi Rytų filosofija, buvo teosofų draugijos narė. Tarpukariu dirbo gydytoja Skuode, Palangoje, Kretingoje, palaikė ryšius su Rygos rerichiečiais, susirašinėjo su Jelena Rerich. 1930 m. N. Serafinienė subūrė Kauno ir Šiaulių intelektualus, kurie domėjosi Rerichų skleidžiamomis Gyvosios etikos (Agni Joga) idėjomis. 1935 m. gegužės 26 d. Lietuvoje buvo įkurta „Prof. N. K. Rericho draugija“. Jos nariai aktyviai propagavo Rerichų idėjas, leido almanachą „Naujoji sąmonė“, išleido knygelę apie Rericho paktą, parengė Memorandumą Lietuvos užsienio reikalų ministerijai su prašymu ratifikuoti Rericho paktą Lietuvoje. 1936 m. gruodžio 4 d. memorandumą pasirašė 66 žymūs kultūros ir visuomenės veikėjai: 23 dailininkai (tarp jų A. Galdikas, J. Mikėnas, A. Žmuidzinavičius, L. Truikys), 12 rašytojų ir poetų (S. Kymantaitė-Čiurlionienė, L. Gira, V. Mykolaitis-Putinas), 9 teatro ir operos artistai, 8 visuomenės veikėjai, 5 profesoriai (M. Biržiška, V. Biržiška, M. Riomeris), 5 kultūros įstaigų direktoriai (P. Galaunė, K. Pakštas), 4 žurnalistai (J. Paleckis ir kt.). Nemažai jų buvo kilę iš Žemaitijos.

1937 m. Lietuvos, Latvijos ir Estijos intelektualai kreipėsi į trijų Baltijos šalių ministrų susitikimą Kaune, ragindami patvirtinti Rericho paktą. Deja, tai nebuvo padaryta. Europoje tuo metu vyravo kitokios nuotaikos: Hitleris ginklavosi ir rezgė naujo karo planus, diktatūrinių valstybių vyriausybės bijojo jį erzinti, labiau rūpinosi savo šalių ekonominiais reikalais ir prie Pakto neprisijungė.

Antrasis pasaulinis karas ne tik pražudė milijonus žmonių, bet ir sunaikino daugybę kultūros vertybių, ypač Europoje. Rericho pakto idėjos tapo pagrindu 1954 m. UNESCO Hagoje priimtai konvencijai. Lietuva šią konvenciją ratifikavo 1998 m.

Mūsų šalyje jau yra 8 Taikos miestai ir miesteliai, įgyvendinantys kultūros prioritetą visose gyvenimo srityse. 22 mokykloms ir 5 aukštosioms mokykloms įteiktos Taikos vėliavos. Lietuva inicijavo tarptautinį judėjimą už Pasaulinę kultūros dieną su Taikos vėliava. Tarptautinis Taikos vėliavos komitetas, įvertinęs mūsų šalies indėlį į taikos ir kultūros idėjų sklaidą, 2015 m. Lietuvą paskelbė pirmąja pasaulyje Taikos Respublika.

Vydūno išminties šviesa ir likimo bangos

Teosofinės idėjos Lietuvoje pradėjo plisti dar XX a. pradžioje. Labiausiai jos pasireiškė M. K. Čiurlionio tapyboje, J. Baltrušaičio poezijoje ir Vydūno filosofijoje. Vydūno filosofinės idėjos ir gyvenimo būdas skatino visuomenę domėtis lietuvių ir Rytų kraštų kultūriniu palikimu. Filosofo mintimis ypač sekė Lietuvos jaunimas, ieškojęs teisingo kelio į savo ir besikuriančios Lietuvos ateitį.

1920-1923 m. pavasariais Vydūnas gyveno Telšiuose, dėstė literatūrą gimnazijoje, dalyvavo miestiečių visuomeninėje veikloje. Filosofo ir mokinių bendravimas buvo abipusiai naudingas. Vydūno pasekėjas, žymus fizinės kultūros puoselėtojas bei pedagogas Karolis Dineika savo prisiminimuose rašė: „Kada atlankiau į Telšius skleisti kūno kultūros idėjas žemaičiuose 1924 ar 25 metais, tai ten radau Vydūno padarytą įtaigą jaunimui tokią galingą, jog visi buvo persiėmę ir sveiko gyvenimo dvasia“. Gimnazijoje susibūrė net du Vydūno pasekėjų būreliai – vegetarų ir sielos kultūros. Gimnazistai Antanas Krausas ir Rapolas Serapinas 1924-1926 m. leido Telšių vegetarų laikraštį „Širdies liepsna“. Aktyviai veikė teatro mėgėjų grupelė, iš kurios į profesionalų teatrą išėjo scenografai Liudas Truikys ir Česlovas Kontrimas, teatrą Telšiuose kūrė Pranas Genys. Vėliau pedagogais tapę Steponas Skeivys ir Apolinaras Radžius ne tik dėstė lietuvių kalbą ir literatūrą, bet ir skleidė Vydūno išmintį savo mokiniams. Buvę Telšių gimnazistai Kauno universitete įkūrė Filoteosofų draugiją, kviesdavo Vydūną skaityti paskaitų. O Rapolas Serapinas 1940 m. parengė filosofijos vadovėlį „Ties grožio vertybėmis“, kurį, deja, pavyko išleisti tik 1991 m.

Jau po pirmojo mokytojavimo Telšiuose pusmečio Vydūnas parašė keletą pasakų-dramų: triveiksmę „Žvaigždžių takai“ ir penkių veiksmų „Likimo bangos“. 1920 m. lapkričio 8 d. dramos „Žvaigždžių takai“ įžangoje filosofas rašė: „Mačiau Telšiuose gimnazistų pasistengimus ką nors geresnio statyti savo vakaruose. Maniau, toks, kaip šis, veikalas galėtų jiems tikti.“ Vėliau šią pasaką-dramą su savo mokiniais pastatė Telšių gimnazijos scenoje.

Vydūno ir gimnazistų ryšiai nenutrūkdavo ir filosofui grįžus į Tilžę. Susirašinėjimas laiškais, naujų Vydūno knygų skaitymas leido tęsti bendravimą. Vienas aktyviausių Vydūno kūrybos sekėjų buvo Pranas Genys. 1922 m. Tilžėje išleistą pasaką-dramą „Likimo bangos“ Vydūnas išsiuntė savo mokiniui su dedikacija: „Ml. Pranui Geniui / X. II. 22. Vídūnas“. Pranas Genys leidinį skolino draugams, vėliau Šaulių, įvairių draugijų bibliotekoms, kol galiausiai knygelė dingo. 1923 m. spalio 7 d. „Telšių žinių“ laikraštyje Pranas Genys net prašymą ją gražinti paskelbė. Deja, savininkas knygelės nebeatgavo.

Dramos „Likimo bangos“ pavadinimas buvo pranašiškas: 8 dešimtmečius perduodama iš rankų į rankas, klajojusi po įvairias bibliotekas, išgyvenusi karo gaisrus ir dviejų okupacinių valdžių knygų naikinimo akcijas, knygelė „Likimo bangos“ dabar saugoma Raseinių krašto istorijos muziejuje. O dramos autorių Vydūną likimas stipriai pablaškė. Jis buvo nacistinės Vokietijos valdžios persekiojamas, 1938 m. net uždarytas į Tilžės kalėjimą, tačiau, pasaulinio mąsto kultūros veikėjams pareiškus nepasitenkinimą, greitai paleistas. Išgyvenęs Tilžės bombardavimus 1944 m. Vydūnas su likusiais gyventojais evakuotas į Vokietijos gilumą. Kelionė buvo ypač sunki: spūstyje lipant į laivą vos nenuskendo, kelis kartus rusų kareivių apvogtas, lenkų vos ne mirtinai sumuštas, vokiečių gydytojo dėka nugabentas į ligoninę prie Liubeko, anglų komendanto padedamas susisiekti su lietuviais pabėgėliais. Išsekusiam filosofui į pagalbą pirmasis atskubėjo Antanas Krausas, buvęs Telšių gimnazijos mokinys, vėliau Šiaulių, Skuodo, Kelmės gimnazijų mokytojas, o nuo 1946 m. „Skautų aido“ redaktorius Detmolde. Kartu su kitais lietuviais jis parsivežė Vydūną į anglų kontroliuojamą Detmoldą. Kelionės drama baigėsi kaip pasaka su laiminga pabaiga. Čia 1953 m. lietuvių teosofijos pradininkas mirė, sulaukęs garbingo 84 metų amžiaus. Deja, Pranui Geniui likimas nebuvo toks palankus...

*Mūsų tėvynė kaip jūrų salutė.
Vilnys ir bangos iš visų šalių
gresia griausmu ir ją daužo audringai!
Bet jos dora kaip tvirtybė uolų.*

*Jei mums pasaulyj draugų ir nebūtų,
nieko nebudami žengsim uoliai
tuo, ką Aukštė mums pagrindu stato.
Bangos likimo mus neša gerai.*

*Apsaugą teiks mums pačioji Teisybė.
Liepsnos kūrybos bus mūsų galia
Nešti kilnumui žmogaus į pasaulį.
Švento gyvensime Dievo valia!*

[Vydūnas. Likimo bangos. Tilžė, 1922]

Prano Genio tvirtovė

Vydūno filosofijos sekėjas Pranas Genys savo gyvenimu parodė, kad visos negandos nugalimos, jei žmogus stiprus savo dvasia. Jaunystėje susirgęs sunkia liga, negalėdamas vaikščioti, sugebėjo suburti savo krašto kultūrai neabejingus žmones ir 1931 m. kartu su bendraminčiais įkūrė Žemaičių senovės mėgėjų draugiją „Alka“, kurios pagrindinis tikslas buvo įsteigti Telšiuose muziejų: rinkti ir saugoti Žemaitijos istorijos kultūrinės vertybes, kol jų nesunaikino laikas ir žmonės, eksponatus rodyti visuomenei ir mokyti jaunimą gerbti protėvių kultūrinį palikimą.

1932 m. vasario 16 d. Telšiuose, išnuomoto namo trijuose kambarėliuose, buvo atidarytas „Alkos“ muziejus. Jo iniciatorius ir pirmasis direktorius Pranas Genys svajoto, kad muziejus bus garsus ne tik Žemaitijoje, bet ir visoje Lietuvoje, ar net už jos ribų. Svajonės, paremtos nenuilstamu darbu, davė vaisių: muziejaus eksponatų ir lankytojų skaičiai augo, čia saugomomis vertybėmis susidomėjo mokslininkai ir kultūros tyrinėtojai, 1935 m. muziejaus eksponatai reprezentavo Lietuvą 1935 m. Paryžiuje vykusioje meno parodoje.

Didėjantis visuomenės susidomėjimas „Alkos“ muziejumi ir eksponatų gausa paskatino Praną Genį garsiai prabilti apie kitą savo svajonę – pastatyti muziejui naujus namus: saugius kultūros vertybėms, erdvius muziejaus lankytojams, patogius darbui muziejininkams. Muziejaus pastato projektą nemokamai parengė architektas Steponas Stulginskis, tuo metu ėjęs Telšių apskrities vyriausiojo inžinieriaus-architekto pareigas.

1936 m. spalio 4 diena ypatinga Telšiams: atidaryti ir pašventinti naujai pastatyti gimnazijos ir pradžios mokyklos pastatai, pašventinti pamatai vidurinei amatų ir pradžios mokykloms, o ant Žaliosios kalvos – kertinis muziejaus rūmų akmuo. Savo kalba Pranas Genys išpranašavo „Alkos“ muziejaus ateitį: „Čia, po šia pastoge, kuriai pamatus mes šiandien padedame, bus apgyvendinta žemaičių tautos siela, kuri yra nepaprastai gili, švelni ir meniškai didžiai kūrybinga, ir pajėgi. Čia ras sau malonią globą nežinomų liaudies dailininkų kūriniai, kupini liūdesio ir dieviško dvasios skausmo smutkeliai, švelnių lyriškų motyvų liaudies meno drožiniai, gražiai meniškai ir svarbiausia lietuviškai – žemaitiškai ornamentuoti buitės įrankiai ir kita. Čia taip pat ras sau vietą iš senkapių prikelta mūsų priešistorinių senelių kultūra, turinti nepaprastai turiningą kompoziciją ir aukštą estetinę nuovoką. Tai mūsų žalvario, akmens amžiaus kultūra. Tai tokia yra kultūrinė šių rūmų misija. Tai yra lyg kokia šviesa, kuri plačiai imponuos šioje apylinkėje ir šią vietą įprasmins gilia senovės gerbimo, kultūros, tautinės savigarbos prasme. Tai bus tvirtovė, savo esmė tvirtesnė už tas tvirtoves, kurių paskirtis yra atsispirti dinamitui ir plienui“. O virš muziejaus statybvietsės plevėsavo telšiškių pasiūta ir žemaičius į kovą su bermontininkais 1919 m. vedusi tautinė vėliava.

Muziejaus statybos vyko sunkiai: surinkta tik 15 tūkstančių litų, o reikėjo 125 tūkstančių. Nors pesimistai juokėsi, optimistai dirbo: buvo išleisti gražiai apipavidalinti piniginių aukų lapai ir platinami visoje Lietuvoje, muziejaus statyba reklamuojama išsviečių žiniasklaidoje. „Daug kas tyčiojosi iš tų žmonių, kurie Telšiuose muziejų statė, sakė, kad tai nereikalinga įstaiga, kad tai bereikalingas pinigų eikvojimas“, – apie statybų pradžią kalbėjo Pranas Genys. Bet prisidėjo tie, kas suprato kultūros naudą: aukojo pinigais kas litą, o kas ir tūkstantį, vieni davė medžiagų, kiti savanoriškai dirbo. Dainininkas Kipras Petrauskas, poetas ir diplomatas Oskaras Milašius, rašytojas Liudas Gira, Telšių apygardos ligonių kasų direktorius Mečislovas Gedvilas, Telšių apskrities gydytojas Jonas Mikulskis paaukojo nemažas pinigų sumas, dailininkai Juozas Bagdonas, Leonardas Kazokas, Viktoras Vizgirda ir kiti padovanojo savo paveikslų, o pats Pranas Genys atsisakė visos savo metinės algos.

Nepaisant vargų ir nepriteklių, po dviejų metų, 1938 m. spalio 6 d. buvo atidaryti naujieji muziejaus rūmai – vienintelis muziejui skirtas pastatas, iškilęs Lietuvos provincijoje tarpukariu. Nors statyba dar nebuvo užbaigta, bet jau atidarymo metu visuomenei parodyta apie 2000 eksponatų (tiek turėta tinkamų), o ateityje buvo numatyta eksponuoti net 5000. Kadangi trūko lėšų, muziejuje dirbo tik trys darbuotojai: vedėjas, valytoja ir sargas.

Muziejaus vedėjas Pranas Genys nenuilsdamas kūrė modernų muziejų: tvarkė anksčiau surinktus eksponatus (iki 1940 m. pavasario suinventorinta 1270 eksponatų), važinėjo po Žemaitiją ir rinko naujus, toliau rūpinosi muziejaus pastato statybų užbaigimu ir finansavimu, rengė ekspozicijas ir parodas, rašė straipsnius kultūros vertybių apsaugos klausimais. Nors viskam trūko pinigų ir laiko, dirbo daug ir tikėjo – ateis ramesni laikai. Deja...

Antrasis pasaulinis karas ir sovietų-vokiečių-sovietų okupacijos tapo didžiuliu išbandymu „Alkos“ muziejui bei jo vedėjui Pranui Geniui. 1940 m. birželio mėn. Lietuvoje įvedus sovietų valdžią Žemaičių senovės mėgėjų draugijos „Alka“ veikla buvo nutraukta, o muziejus tapo valstybiniu. Pasikeitus valdžiai ir muziejaus statusui nutrūko finansavimas muziejaus statybų užbaigimui, eksploatacijai ir algoms. Vykdamas privataus turto suvalstybinimo procesą visoje Lietuvoje buvo nacionalizuoti dvarai, iš jų į muziejus pradėti vežti istorinę vertę turintys daiktai.

Ruošiantis privataus turto nacionalizacijai 1940 m. liepos 20 d. buvo priimtas Kultūros paminklų apsaugos įstatymas ir įkurta Kultūros paminklų apsaugos įstaiga, kuri, kartu su Kauno Valstybiniu Kultūros muziejumi, organizavo kultūros vertybių inventorinimą dvaruose. Aprašyti šių vertybių iš Kauno į Žemaitiją buvo atsiųsti dailininkai V. Kairiūkštis ir J. Vaičys. Tačiau greit paaiškėjo, kad čia

yra daug smulkių dvarelių, juose esantys daiktai seni ir vertingi, bet nėra jokios apsaugos: sovietų Raudonosios armijos daliniai apsistoja dvaruose, karininkai baldus ir kitus daiktus naudoja savo reikmėms, kareiviai degina knygas ir dokumentus, šeimininkų dvarų ūkinį inventorių išnešioja kumečiai, o likusieji dvarininkai bando slėpti savo buvusio turtingo gyvenimo likučius.

Rugpjūčio 31 d. Telšių „Alkos“ muziejaus vedėjas Pranas Genys gavo raštą, kuriame nurodoma, kad: „1) Kauno Valstybinis Kultūros muziejus ir Senovės Paminklų Apsaugos įstaiga paveda Telšių „Alkos“ muziejaus vedėjui Pranui Geniui, dr. Jonui Mikulskiui ir K. Sideravičiui reikalui esant registruoti esamus Telšių aps. dvaruose meno bei kultūros paminklus, neįrašytus į Senovės Paminklų Apsaugos Įstaigos vedamąjį registrą; 2) [...] pirmoje eilėje imti turtą ir vežti jį į muziejų tik iš tokių vietų, kur turtui gresia pavojus sunykti arba būti sunaikintam ir kur daiktų savininkas negali daiktų apsaugai duoti įtikėtinų garantijų; [...] 5) Jeigu „Alkos“ muziejui skirtose patalpose gabenamam iš dvarų turtui būtų per maža vietos, tai prašome paieškoti kokios nors kitos patalpos, kuria galėtų būti ir kurio nors dvaro rūmai, tik su sąlyga, kad tie rūmai būtų arti susisiektimo centru; 6) Suvežtų į Telšių „Alkos“ muziejų daiktų globa rūpinasi „Alkos“ muziejus. [...]; 8) Gabenant meno bei kultūros turtą reikalinga gabenti ir bibliotekas bei archyvus, kurie vėliau bus perduoti atitinkamoms įstaigoms“.

Po dviejų dienų Kultūros Paminklų Apsaugos įstaiga papildomai pranešė, kad: „Pirmoje eilėje reikalinga paimti ir pervežti į Telšius suregistruotą turtą, esantį Platerių dvaruose (Švėkšnos vls., Tauragės aps.). Šis turtas turi būti paimtas ne vėliau š.m. rugsėjo mėn. 15 d. [...]; Kretingos aps. labai mažai yra suregistruotų dvarų, todėl pavedame šioje apskrityje registraciją praveisti Telšių muziejui, o reikiamus eksponatus perimti savo žinion [...]“. Šiam darbui atlikti Kultūros Paminklų Apsaugos įstaiga atsiuntė paminklų registracijos knygas, Švietimo Liaudies komisariato įgaliojimą, dailininkų V. Kairiūkščio ir J. Vaičio jau aprašytų kultūros vertybių sąrašų nuorašus ir aplankytojų dvarų maršruto schemas, Telšių apskrities dvarų sąrašą (jame paminėti 127 dvarai), 500 registro etikečių ir Kultūros Paminklų Apsaugos registracijos instrukciją.

„Alkos“ muziejaus vedėją Praną Genį staiga užgriūva papildomų darbų lavina. Tarpukario laikotarpiu, rinkdamas eksponatus muziejui, jis lankėsi ne viename Žemaitijos dvare ir žinojo apie juose saugomus turtus, kaupus kelis šimtmečius ir perduodamus iš kartos į kartą giminės palikuonims. Sovietų valdžios požiūris į Lietuvos kultūros vertybes ir Raudonosios armijos savivalė skatino veikti kuo greičiau – ne nuosekliai vykdyti valdžios nurodymus ir registruoti dvarų turtą, o gelbėti tai, kas dar nesunaikinta, ir vežti į muziejų, kuriame dvarininkų daiktai, virtę muziejiniaisiais eksponatais, ras saugų prieglobstį. Pranas Genys pats važiuoja su sovietų valdžios išduotu įgaliojimu ir įgaliojais asmenimis aprašyti, o jei reikia ir paimti Kultūros Paminklų Apsaugos registracijos

instrukcijoje paminėtų daiktų, organizuoja transportą ir krovikus. Instrukcijoje nurodoma, kad kultūros paminklais laikomi archeologiniai radiniai, senoviniai pinigai, medaliai, antspaudai, matai, saikai, svarstyklės ir svarsčiai, ginklai, šarvai, vėliavos, trimitai, ragai, būgnai, senoviniai muzikos instrumentai, pergamentiniai, popieriniai dokumentai ir planai, aktai, raštai ir rankraščiai, senovinės arba retos knygos, spaudiniai, žemėlapiai, meno kūriniai, įvairūs baldai, kilimai, veidrodžiai, rėmai, žvakidės, lempos, laikrodžiai, mezginiai, siuviniai, gobelenai, kilimai, indai ir kiti stalo reikmenys. Taigi, pagal šią instrukciją visas protėvių per šimtmečius kauptas ir bajoro paveldėtas asmeninis turtas staiga virto kultūros vertybėmis, kuriomis jis nebegalėjo naudotis. Suregistruoti daiktai dažniausiai būdavo sunešami į vieną ar kelis kambarius, užantspauduojami ir paliekami saugoti buvusiems šeiminkams ar jų įgaliotiniams.

Spalio 8 d., praėjus vos vienam skubaus kultūros vertybių registravimo ir gelbėjimo mėnesiui, Pranas Genys informavo Kauno valstybinį kultūros muziejų apie padėtį Žemaitijoje: „Visuose dvaruose, kur tik apsigyveno Raudonosios Armijos daliniai, kultūros paminklų registracija tų dalinių buvo trukdoma, visur buvo draudžiama į apgyvendintas patalpas įeiti patikrinti kas yra likę, kokioje būklėje yra likę daiktai, ar jie turi ar neturi muziejinę vertę. Kai kur dalinių vadai surašinėtojus sutiko gana maloniai, o kai kur ir labai nemaloniai. Apskritai kalbant, visi tokie dvarai yra dabar jau tušti, o visas turtas išvežtas. Negalima sakyti, kad išvežtas turtas yra patekęs į muziejininkų rankas. Jis yra vartojamas kasdieniam reikalui, kilimais yra išklotos raštinės ir kanceliarijos, senoviškais baldais yra apstatyti atskirų asmenų butai ir kambariai. 1) Iš Vilkėnų dvaro rūmų (Švėkšnos vls.) yra išvežta, kaip sako žmonės, 16 sunkvežimių daiktų. Tarp išvežtų daiktų aiškiai nustaciau, kad yra ir tikrai vertingų muziejinių dalykų, pav. odinė širma, dažyta, už kurią grafienei Platerienei buvo siūloma Lt. 8000. Ir kt. daiktai buvo vežami Švėkšnos, Naumiesčio ir kt. pasienių apsaugos bazių raštinėms, karininkų ir kareivių butams apstatyti. Tokias žinias man suteikė Vilkėnų dvaro darbininkai, Švėkšnos milicijos viršininkas ir valsčiaus sekretorius. 2) Švėkšnoje Tamstų siųstų dail. Kairiūkščio ir Vaičio grafo Platerio dvare buvo surašyti muziejiniai daiktai. Pagal sąrašą negauta 8 daiktai, būtent 4 paveikslai, 1 minkšta sofa, 1 minkšta kėdė, 1 statulai kolona ir 1 pečius (spyžiaus, ornamentuotas). Į dvarą buvau nuvykęs du kartus. Pirmą kartą buvo paaiškinta, kad nėra namie karininko, kurio bute daiktai yra. Kitą kartą atvykus nurodytu laiku – po 10 dienų – daiktai nebuvo išduoti nenurodant priežasties. [...] Girdėjau iš vietos gyventojų, kad šiame dvare buvo likusi grafo Platerio biblioteka ir archyvas. Du kartus prašiau, kad tuos daiktus atiduotų į muziejų, vieną kartą „nežinojo“ į kurią palėpę knygos ir archyvas yra išgabenti, o kitą kartą visai nekalbėjo. 3) Šateikiuose (Kretingos aps.) man esant su dr. Mikulskiu ir su Telšių aps. viršininku Sideravičiumi buvo pareikšta, kad dvaro biblioteka, divizijos štabui pareikalavus, esanti išvežta į Plungę į divizijos štabą. 4) Rietave atėjęs dalinys, kaip pranešė Oginskio įpareigotas įgaliotinis Ržešauskis, savavališkai išlaužę duris sandėlio, kur buvo sudėtos

senoviškos Oginskio dvaro liekanos, paveikslai, baldai ir kt. Iš kambario kareiviai daiktus be tvarkos išmetė į daržinę. Kai kurie paveikslai mūsų komisijos buvo rasti kieme (komisijoje dalyvavo Telšių aps. viršininkas Sideravičius ir dr. J. Mikulskis), purvyne, Lietuje... Kiti daiktai, pasak Ržešauskio, dalinio buvo paimti klubo įrengimui, o gal ir butų apstatymui. 5) Kretingoj iš grafo Tiškevičiaus liekanų gavau apie 20 portretų. Daugiau nieko. Tačiau atrodo, kad grafas Tiškevičius turėjo ne tik portretus, jis turėjo ir paveikslų. Lankantis pasienio viršininko štabe, matėme gražių kilimų, stilingų baldų, marmuro staliukų ir kt., pavyzdžiui porceliano. Į grafo Tiškevičiaus rūmus įeiti neleidžia. Teko girdėti, kad ten yra vienas kambarys visokio turto prikraitas ir uždarytas – saugomas. 6) Iš Palangos grafo Tiškevičiaus rūmų taip pat viskas yra išvežta. Sunku tikėti, kad tik paveikslai ten buvo muziejinės vertės... be to, čia slapstė daiktus ir pati įgaliotinė. Dalį tų daiktų, darbininkams pranešus, milicija rado daržinėje po šiaudais [...]. Ar į tuos dvarus reikia siųsti žmones su tvirtais įgaliojimais daiktus išaiškinti, negaliu pasakyti. Aš asmeniškai tuos visus daiktus jau laikau žuvusiais“.

Kai kurie dvarininkai suprastami, kad esamoje situacijoje nesaugūs yra ne tik jų asmeniniai daiktai, bet ir jie patys, pasirūpino, kad jų turtas kuo greičiau patektų į muziejų. Žemaičių muziejuje „Alka“ saugomi dokumentai liudija tragiškus netolimos praeities įvykius, užfiksuotus Prano Genio raštuose, siųstuose Kauno valstybiniam kultūros muziejui: „1940 m. rugsėjo 16 d. dailininkas Perkowskis prieš mirdamas atnešė man savo didžiulį veikalą „Žemaičių Meno Monografiją“, savo straipsnių iškarpas ir kitokią savo darbų medžiagą ir prašė priimti, sakydamas „atnešiau Tamstai“... Tada aš nesupratau, kad dailininkas rengiasi nusižudyti. Praėjus savaitei laiko jis tai padarė. Tada man paaiškėjo, kad jis į mano rankas net prie liudininkų įteikė savo viso gyvenimo mokslinį darbą, palikimą. Vėliau jo sesuo ir brolis įteikė man visus jo rankraščius, darbus, Džiuginėnų dvare esančias klišes, knygas ir kt. Taigi, visas dailininko palikimas dabar yra mano asmeniškaj globoj „Alkos“ muziejuje. Be to, atgabenau jau prieš mėnesį laiko į muziejų visą Džiuginėnų dvaro biblioteką, paveikslus, baldus ir šiaip muziejinius daiktus. Taigi visas Džiuginėnų dvaro palikimas yra „Alkos“ muziejuje“. Kitame pranešime sakoma: „Dar ne visus kun. Oginskio daiktus esu atgabenęs į muziejų. Turiu žinių, kad įgaliotinis Ržešauskis kai kuriuos daiktus yra paslėpęs. Šias dienas nuvyksiu jų patikrinti. Daiktai perimti Ržešauskio pasiūlymu, nes grėسė pavojus, kad jie galėjo būti paimti vietos raudonarmiečių įgulos, nes dalį daiktų jie savavališkai atplėšę duris išmetė lauk į kiemą ir į daržinę, apie 10 dalykų – paveikslų ir baldų pasiėmė, kitus sunaikino, pavyzdžiui 16 a. šautuvams dėti stalą“. Ir dar vienas pranešimas: „[...] turiu parašyti apie Bronišą, Mikoliškių dvaro savininką. [...] Pas jį radau 23 šiuokius tokius paveikslus ir negyvenamame name knygų. Su juo labai maloniai susitaręs paveikslus paėmiau į muziejų saugoti, o apipuvusias ir apipelėjusias knygas jis pats pasiūlė paimti. Dalį tų knygų prie progos paėmiau (apie 1500 knygų ir žurnalų egz. įvairiomis kalbomis)“.

Pranas Genys, registruodamas kultūros vertybes Žemaitijoje, matė kas nutinka puošniems dvarų statiniams, kai juos likimo valiai palieka buvę savininkai ar kai rūmuose įsikuria naujieji šeiminkai. Bandydamas gelbėti statinius, jis siūlo Kultūros Paminklų Apsaugos įstaigai: „Vilkėnuose prie Švėkšnos yra labai gražūs rūmai, statyti maždaug prieš 100 metų. Pridedu nuotrauką. Rūmai yra labai gerai išsilaikę, ažuoliniai langai ir durys, viduj laiptai. Parketas atgabentas iš Berlyno, krosnis labai gerų koklių, stilingos. Būtų gaila, kad tokie gerai išsilaikę rūmai būtų sunaikinti. Noriu šių rūmų klausimą iškelti ir siūlyti rūmus paimti apsaugon. Dabar rūmai stovi visiškai tušti. [...] Jei rūmai būtų paimti apsaugon, sutikčiau nuvykti ir reikalą sutvarkyti. [...] Telšių kurija turi labai daug bažnytinio meno dalykų. Siūlyčiau Telšių vyskupo rūmuose organizuoti bažnytinio žemaičių meno muziejų. Rūmai dabar užimti, bet po kurio laiko bus laisvi – stovi kariuomenė. Telšių Katedroj vienoj zakristijoj jau tokio muziejaus užuomazga yra. Jei būtų reikalo, galėčiau parodyti iniciatyvos. Kokia Tamstų nuomonė? Pilni bažnyčių paliepiei yra prigristi senų meno dalykų [...]“. Nors Kultūros Paminklų Apsaugos įstaiga pažadėjo ieškoti galimybių pritaikyti dvarų pastatus kultūros reikmėms, sovietų valdžios nuomonė buvo aiški: pastatai reikalingi valdžios institucijoms veikti ir kariuomenei apgyvendinti.

1940-1941 m. žiema Pranui Geniui buvo ypač sunki. Per keletą 1940 m. rudens mėnesių į „Alkos“ muziejų suvežta dešimtys sunkvežimių baldų, paveikslų, namų apyvokos daiktų iš Telšių, Kretingos, Tauragės apskričių dvarų, apie 20 tūkst. knygų, dėžės su dvarų archyvais. Muziejaus statybos nebaigtos, nėra malkų pastato šildymui, o eksponatai, knygos ir dokumentai sudrėkę, sukrauti muziejaus patalpose iki lubų. Muziejus suvalstybintas, nei savivaldybė, nei pavieniai asmenys muziejaus neberėmė.

Netekęs kantrybės, piktas ant sovietų valdžios, muziejaus vedėjas 1941 m. kovo 18 d. rašo Švietimo Liaudies komisariato Meno reikalų valdybos viršininkui P. Juodeliui: „[...] pernai atvežėm iš dvarų labai daug vertingų turtų, paveikslų, baldų ir kt. Jus šiek tiek aptvarkėm. Tačiau pernai vasarą parūpintas kuras baigėsi ir muziejus jau kuris laikas nebekūrenamas. Į mano pakartotinius raštus, kurių parašiau per 10, iš Švietimo Liaudies Komisariato nėra jokio atsako. Kultūros paminklų Apsaugos įstaigą prašiau lėšų kurui – ir ji nieko neatsako. Muziejų inspektorius iki šiol visiškai nieko nepadarė, į raštus neatsako, muziejų reikalais, turiu tokį įspūdį, nesirūpina, nes pav. „Alkos“ muziejus jau seniai atsidūrė tragiškiausioj būklėj, o Muziejų inspektorius net neatsako į raštus... Esu nepaprastai apsvylęs ir niekada negalėjau patikėti, kad Tarybų Lietuvoj galėtų atsitikti tokių dalykų. „Alkos“ muziejaus istorijoj tai bus pats liūdnasis lapas. Pasakyk, Drauge Direktoriau, ar Švietimo Liaudies Komisariatas suteiks muziejui kokią paramą ar ne? Jei suteiks, tai kada? Be to patark, ką aš turiu daryti: mano sąžinė neleidžia palikti nekūrenamose patalpose apie 10 milijonų vertės meno ir istorijos

turtą, 10 metų be atlyginimo darbą, užkalti muziejaus langus ir duris ir eiti prekiauti silkėmis ar dešrom... Aš Tamstai rašau per jautriai, tačiau aš neįsivaizduoju, kaip galima palikti nekūrenamose patalpose trapius daiktus, kurie genda nuo drėgmės... Į muziejų aš juos paėmiau saugoti, o ne gadinti [...]“. Už tokią sovietų valdžios kritiką galėjai ne tik darbo netekti, bet ir į Sibirą išvažiuoti. Tačiau Pranui Geniui labiau rūpėjo ne jo paties, o muziejaus eksponatų saugumas.

Pranas Genys gelbėjo ne tik kultūros vertybes, bet ir žmones, Antrojo pasaulinio karo metu praradusius namus, pragyvenimo šaltinį ar persekiojamus okupacinės valdžios. „Alkos“ muziejaus vedėjo pastangas įdarbinti juos kaip labai reikalingus specialistus liudija šis dokumentas: „Telšiai, 1940.XII.15. Kultūros Paminklų Apsaugos Įstaigai, Kaunas. Atvežtas iš dvarų knygas sukroviau į dėžes ir į spintas ir sudėjau viename kambary sausai, šiltai. Reikėtų knygas klasifikuoti, kataloguoti, kad galima būtų žinoti, kas tai per knygos. Kraudami į dėžes jas skaitėme, bet sukataloguoti negalėjome. Turiu vieną tokį darbą dirbusį žmogų pabėgėlį, mokantį lenkų, vokiečių, prancūzų kalbas. Būtų galima jį už labai mažą atlyginimą pasamdyti šiam darbui. Knygų, kai parvešiu iš Mikoliškių, iš viso bus apie 18-20 tūkst. tomų. Be to, reikia šiek tiek remontuoti atvežtus baldus, būtent priklijuoti atkritusius karnizus, pridirbti nubirusius ornamentus ir kt. Prašau leisti pasamdyti žmones baldams remontuoti, turiu prie muziejaus dirbtuvę, kurioje dirba baigę amatų mokyklą vyrai, o be to turiu vieną labai gabų drožinėtoją, kuris jau ilgus metus iš dievdirbystės duoną valgo (kurčias, nebylys)“.

Pagaliau kovo pabaigoje Švietimo liaudies komisariato Politinio švietimo valdyba pranešė, kad „Alkos“ muziejaus išlaikymui 1941 metams skiriama 20 000 rublių pašalpa. Tačiau Pranas Genys 1941 m. muziejaus sąmatoje buvo nurodęs, kad vien muziejaus išlaikymui reikalinga 24 000, o naujoms ekspozicijoms įrengti, eksponatams pirkti ir ekspedicijoms organizuoti reikia dar 11 000 rublių. Balandžio pabaigoje muziejus gavo tik 6000 rublių, kuriais tuoj pat apmokėtos susidariusios skolos. Esant beviltiškai finansinei muziejaus būklei, muziejaus vedėjas prašo savo draugo poeto Stasio Anglickio pakalbėti su Vincu Krėve-Mickevičiumi, prieš kelias savaites tapusiu LTSR Mokslų Akademijos prezidentu, apie „Alkos“ muziejaus likimą. Birželio pradžioje negavęs žadėtų pinigų, jis kreipiasi į Liudą Girą, Švietimo liaudies komisaro pavaduotoją, prašydamas paskubinti pinigų pervedimą, bet šis praneša, kad planuojama visus provincijoje esančius muziejus perduoti Mokslų Akademijos žinion.

1941 m. birželio 10 d. Pranas Genys išsiuntė tokį prašymą Švietimo Liaudies komisarui: „Žemaičių Senovės Mėgėjų Draugija „Alka“ maloniai prašo Tamstą jos sukurtą ir išlaikomą Telšiuose Žemaičių muziejų „Alką“ perduoti LTSR Mokslų Akademijos žinybai. „Alkos“ muziejus

yra įsikūręs nuosavuose, dar statyti nebaigtuose, rūmuose, kurių dydis yra arti 4000 kub. m ir kurie šiuo metu kaštuoja 500 tūkst. rublių [...]. Muziejus turi šiuos skyrius: liaudies meno – etnografijos, archeologijos, senojo meno (tapyba, skulptūra), keramikos, istorijos ir naujojo meno. Šiuo metu muziejuje saugomo turto vertė apytikriai gali būti vertinama apie 10 milijonų rublių. Nuo muziejaus įsikūrimo iki šiol muziejų tvarko Pranas Genys. Jis „Alkos“ Draugijos Valdybos padedamas, organizavo ir vedė muziejaus rūmų statybą, jis sugabeno į muziejų visą saugomą turtą“. Ar tikrai tas prašymas buvo malonus pačiam Pranui Geniui? Turbūt ne. Taip svetimųjų prašo motina, atplėšusi nuo savęs kūdikį, kurio nebegali išmaitinti...

Tačiau 1941 m. birželio 22 d. prasidėjęs Vokietijos-Sovietų Sąjungos karas vėl keičia Lietuvos ir „Alkos“ muziejaus likimą, o Praną Genį užgriūva nauji rūpesčiai. Vokiečių okupantai pradėjo masinį vietos gyventojų žydų naikinimą. Suprasdamas be šeimininkų likusio žydų turto istorinę vertę, muziejaus vedėjas birželio 30 d. prašo Telšių miesto burmistro: „Maloniai prašau leisti „Alkos“ muziejui perimti buvusių mieste žydų foto įmonių negatyvus, kaip istorinę medžiagą. Muziejus tiki šiuose negatyvuose atrasti labai daug vietos istorinių vaizdų, grupių nuotraukų, architektūros nuotraukų ir pavienių asmenų nuotraukų“. Taip pat prašo leisti „reikalingų įrankių atranką sudaryti iš buvusių mieste žydų foto laboratorijų“ – negalėdamas išgelbėti buvusių draugų ir pažįstamų žydų, jis bando gelbėti bent jų daiktus, kurie vėliau tapo muziejinėmis vertybėmis. Leidimas buvo gautas ir muziejus pasipildė vertingais eksponatais: stiklo negatyvais, foto technika, Telšių fotografų asmeniniais daiktais. Beje, po kelių mėnesių ir pats Telšių burmistras V. Taleikis, saugodamas nuo vokiečių okupantų burmistro regalijas, perdavė muziejui XIX a. pagamintas tris sidabrinės privilegijas ir dvi metalines karūnas.

Nemažai knygų iš 1940 m. sovietų uždarytos Telšių Ješivos ir 1941 m. vokiečių uždarytų sinagogų pateko į „Alkos“ muziejų“. Iš Telšių apskrities viršininko gavęs leidimą įdarbinti kelias išsilavinusias moteris žydes šioms knygoms tvarkyti, Pranas Genys gruodžio 18 d. Telšių miesto burmistrui praneša, kad „„Alkos“ muziejuje dirba ir darbo vietoje gyvena dvi žydės, būtent Rūta Gurvičiūtė Ginsburgienė ir Henė Blochaitė“ ir prašo joms išduoti maisto korteles. O gruodžio 22 d. praneša Telšių policijos nuovados viršininkui, kad nebegali jų pristatyti į getą, nes jos iš darbo vietos muziejuje pasišalino. Po kelių dienų vokiečių nurodymu Telšių moterų getas buvo likviduotas, jame gyvenusios moterys sušaudytos.

Pranas Genys bandė perimti muziejaus reikmėms Telšiuose buvusius žydų visuomeninius pastatus, kuriuose galėtų sutalpinti muziejuje sugrūstus eksponatus. 1941 m. spalio mėn. jis prašo burmistro perduoti muziejui žydų maldos namus Aukštajame skersgatvyje, o kai šie perduodami

Lietuvos nacionalistų partijos sporto klubui, prašo Ješivos pastato: „Šios patalpos yra tinkamos muziejui. Pastatas yra erdvus, pastatytas pakankamai atstu nuo kitų pastatų. Salė tinka parodoms, yra šviesi ir erdvi. Joje galima eksponuoti meno parodas, galima pakankamai gerai įrengti etnografijos skyrių. Prie pastato esamame sklype galima įrengti tautišką sodelį“. Nesulaukdamas teigiamo atsakymo, gruodžio 15 d. kreipiasi į Telšių apskrities savivaldybę, prašydamas daugiau etatų ir didesnio finansavo muziejaus statybų užbaigimui, bei informuoja apie gautas patalpas Ješivoje. Po trijų dienų Pranas Genys kreipiasi į Telšių burmistrą ir spaudžia perduoti Ješivą: „Alkos“ Muziejus šiuo metu yra prigrūstas eksponatais, dėl to negalimas joks darbas ir remontas. Be to, jau visos muziejaus rūmų patalpos išnaudotos, o dar keletas skyrių neįrengta dėl vietos stokos, nors eksponatų tokiems skyriams įrengti yra. Maloniai prašau Tamstą atiduoti muziejui naudotis buv. Aukštosios rabinų Seminarijos namus su priklausiniais ir aikštėmis. [...] Klausimo išsprendimas pareina nuo Tamstos. Jei Tamsta nori pasitarnauti mūsų kultūrai ir pagerinti Telšių miestą, šį klausimą išspręsi teigiamai. Tokį pageidavimą yra pareiškęs ir ponas Telšių Apskrities Viršininkas“. Šis Prano Genio prašymas buvo išpildytas tik po 80 metų, kai Telšių rajono savivaldybė perdavė Ješivos pastatą naudotis Žemaičių muziejui „Alka“.

Nuo „Alkos“ muziejaus pastatymo pradžios Pranas Genys gyveno muziejuje ir muziejumi. Rūpinosi juo dieną ir naktį. Kai reikėjo statyboms pinigų – atsisakė savo algos, rūpinosi malkomis žiemai, kad eksponatai nepelytų. Kai per neužbaigtą stogą sunkdavosi lietus – statydavo kibirus, kad apsaugotų knygas ir dvarų archyvus. Vokiečiams pareikalavus eksponatų sąrašų, vertingiausias daiktus slėpė pas patikimus žmones arba muziejaus rūsiuose. Net karo sąlygomis, spaudžiamas nepriteklių, 1943 m. suorganizavo Žemaitijos dailininkų parodą, 1944 m. – grafikos darbų parodą.

1944 m. vasarą traukiantis vokiečiams ir artėjant sovietų kariuomenei, į „Alkos“ muziejų iš Kauno atgabenta Kultūros paminklų apsaugos įstaigos archyvinė medžiaga – 12 dėžių su architektūros, piliakalnių, bažnyčių, dvarų, varpų kartotekomis ir fototekomis, Kultūros paminklų apsaugos įstaigos bylomis. Matyt, čia buvo saugiausia ir patikimiausia vieta paslėpti Lietuvos kultūrai svarbius dokumentus.

Pranas Genys – aktyvus visuomenininkas, mokytojas, kraštotyrininkas, poetas, šaulys, muziejininkas, teatro vakarų organizatorius. Jis mokėjo megzti pažintis ir jomis naudojosi savo tikslams pasiekti. Bendrą kalbą rasdavo ir su Kauno ar provincijos intelektualais, muziejininkais, kraštotyrininkais, teatralais, iš kurių mokėsi, ir su paprastais žmonėmis, kuriuos mokė gerbti žemaičių krašto kultūrinį palikimą. Sugebėjo sutarti su įvairiomis valdžiomis, visų politinių pokyčių metu kurti muziejų ir gausinti eksponatų kiekį. Deja, sugrįžusiai sovietų valdžiai jis nebeįtikėjo ir 1945 m. gegužės

1 d. buvo atleistas iš muziejaus direktoriaus pareigų, o po nepagrįstų naujojo direktoriaus Juozo Butkaus (Butkų Juzės) kaltinimų 1945 m. pabaigoje išvarytas iš muziejaus su reikalavimu per parą palikti Telšius.

Pranas Genys apsigyveno Plungėje, vertėsi fotografavimu, toliau rinko eksponatus, ieškojo galimybių Plungėje įkurti naują muziejų. Bet sovietų valdžiai vis tiek užkliuvo: už tai, kuo buvo (narystę Šaulių sąjungoje ir poeziją) ir už tai, kuo nebuvo (tarybinės santvarkos šmeižimą ir ryšius su partizanais) nuteistas 25 metams laisvės atėmimo ir 5 metams politinių teisių netekimo, konfiskuojant visą turtą. Kalintas Klaipėdos kalėjime, vėliau Macikų lageryje (Šilutės rajone), 1952 m. rugpjūčio 26 dieną, būdamas tik penkiasdešimties, mirė. Mirties priežastis ir kapo vieta tiksliai nežinomos.

*Kryžium sukniubęs, mintim ir gyvybe tave apkabinęs,
glaudžiu savo sielą į tavo kvepiantį veidą,
ir mano gyvybė įauga ir sutvaksi
kalnų šypsenoj, Baltijos šauksmo aide.*

*Tu mano Alpiei, Italijos tolių egzotika.
Tu mano Tankhuro dieviškas daržas,
nes aš iš tavęs, amžiais su tavim –
kaip pakelės kryžius ar šypsantis beržas.*

*Seniai taip seniai ta meilė mums gimė,
kai gimė žemaitiška saulė, kai Baltijos kvepiantis vėjas.*

*Ir ta meilė išseks, kai mirs mėlyni horizontai,
kai Baltijos bangos stings amžiuose suakmenėje.*

[Pr. Genys. Žemaičių žemė III, iš poezijos rinkinio „Atnašavimai“]

Stepono Stulginskio legendos

1931 m. Nikolajus Rerichas rašė: „Skaitydamas legendas, jaunimas išmoks svajoti. Tai didi savybė, nes ji pripildo širdį nuostabiausia ir galingiausia ugnimi. Širdies ugnis išmokys jaunimą atpažinti tiesą. [...] Todėl visokeriopai skatinkime mūsų jaunimą pamilti kūrybon kviečiančią legendą

ir patys, kartu su jaunuomene, pagerbkime svajonę kaip nuostabiausius ir aukščiausiai skraidinančius mūsų atgimimo bei tobulėjimo sparnus“. Šiomis idėjomis sekė ir Steponas Stulginskis, trumpai gyvenęs Telšiuose, bet palikęs ryškų pėdsaką miesto architektūroje. Čia jis suprojektavo modernizmo stiliaus kino teatro „Šatrija“ (dab. Žemaitės dramos teatro), gimnazijos, „Alkos“ muziejaus, Telšių apskrities ligoninės pastatus ir privačius namus. Jo gyvenimas panašus į legendą, kai tikri faktai persipina su neįtikėtinais dalykais.

Steponas Stulginskis gimė 1908 m. balandžio 19 d. Sankt Peterburge. Pirmas pasaulinis karas Stulginskių šeimą nubloškė į Turkestaną. Ten jie kentė karo nepriteklis ir vos išgyveno per šiltinės epidemiją. Po karo, kaip ir daugelis lietuvių, Stulginskiai atvyko gyventi į Lietuvą, apsistojo Žemaitijos miestelyje Šaukėnuose. Čia būsimąjį architektą ypač sužavėjo medinė Šaukėnų bažnyčia, kurią lankė kasdien, patarnavo mišiose. Šeimai persikėlus į Šiaulius gimnazistas Steponas tapo kovingu ateistu ir ginčiuose su Šiaulių gimnazijos kapelionu ieškojo savo gyvenimo tiesos. O ją atrasti padėjo Vydūnas, Šiauliuose skaitęs paskaitas jaunimui. „Vydūno mokymas tapo toks priimtinas, savas, kad likau jam ištikimas visą gyvenimą. Ir nesigailiu. Įvairių religijų ir tautų išminties sintezė, šviesiausių pasaulio protų teiginiai, Rytų filosofija ir legendos – visa persipynė manyje ir įliejo naujų jėgų, naujo pasiryžimo, kuris vėliau ne kartą padėjo sunkiausių išbandymų akimirkomis“, – prisimindamas jaunystės metus kalbėjo Steponas Stulginskis.

Išvykęs į Prahą studijuoti architektūros susipažino su vietiniais teosofais. Tėvo parama greitai išseko, studijoms trūko lėšų, teko laisvu laiku uždarbiauti ir net badauti. Susirgo tuberkulioze, grįžo į Lietuvą – pasveikti arba numirti. Steponą Stulginskį išgydė Pakražančio klebono vaistai ir duotas patarimas: „Gyvenk kaip žolė, džiauks saule, maudykis!“. Padėjo ir Vydūno filosofija bei jo propaguotas vegetarizmas. Beje, ir pats Vydūnas taip išsigydė tuo metu mirtiną ligą – tuberkuliozę, liaudiškai vadinamą džiova.

Steponas Stulginskis sėkmingai baigė architektūros studijas ir 1934 m. atvyko dirbti į Telšius miesto inžinieriumi. Vėliau, paskirtas visos Telšių apskrities inžinieriumi, daug nuveikė tvarkydamas apskrities centrą ir aplinkinius miestelius. Jo rūpesčiu buvo padaryti Telšių geodeziniai matavimai (antri Lietuvoje po Kauno miesto) ir sudarytas tikslus miesto planas. 1938–1940 m. Steponas Stulginskis dirbo Šiaulių miesto inžinieriumi architektu, o sovietams okupavus Lietuvą buvo paskirtas Komunalinio ūkio liaudies komisariato Miestų planavimo valdybos viršininku. Vengdamas bendradarbiavimo su okupacine valdžia persikėlė gyventi į Kauną, dirbo universitete dėstytoju, įkūrė Architektūros fakultetą, 1945-1949 m. buvo šio fakulteto dekanu, 1944-1946 m. – Lietuvos architektų sąjungos valdybos pirmininku. 1943 m. kovo mėnesį vokiečiams uždarius universitetą Kaune,

Steponas Stulginskis slapta skaitė paskaitas Architektūros skyriaus studentams ir šie 1944 m. apsigynė diplominius darbus.

Miestų vyriausiojo architekto, valdininko, docento pareigos reikalavo daug pastangų. 1937-1941 m. Steponas Stulginskis paskelbė 40 straipsnių architektūros, urbanistikos klausimais, parengė brošiūrėlę „Lietuvos statybos politikos gairės“. Susitelkti tikslingam ir atsakingam darbui padėjo Rytų filosofija, Vydūno idėjos ir tikėjimas savo likimu. Viename interviu jis sakė: „Sekėsi. Kai Lietuvą sukretė Rainių miškelio tragedija, pagalvojau: jei būčiau likęs Telšiuose, tas pats būtų atsitikę ir man. O jei būčiau gyvenęs Šiauliuose, žinoma, mane būtų tą pačią dieną suėmę; taip, beje, ir atsitiko mano įpėdiniui. Tuo tarpu sostinėje, Kaune, aš buvau tik vienas iš daugelio“.

1942 m. Steponas Stulginskis įsitraukė į Lietuvos Rericho draugijos veiklą, kaupė filosofinę literatūrą, domėjosi Nikolajaus ir Jelenos Rerichų skleidžiamomis idėjomis. 1944 m. vasarą traukiantis vokiečiams ir artėjant antrajai sovietų okupacijai jis turėjo galimybę išvykti į Vakarų, bet pasirinko likti Lietuvoje: „Mokymas, kuriuo gyvenau, tikino, jog pasaulio šviesa ateina ne iš Vakarų, o iš Rytų; jei pasitraukčiau į Vakarų – neišvengiamai žūčiau, nes mano akys ir veidas nukreipti Rytų pusėn... Net nežinau, kuo galėčiau pagrįsti tą nuojautą, tačiau ir dabar esu įsitikinęs: tikrai būčiau žuvęs“. Mėgstamiausias jo posakis buvo „Ex Oriente lux“ – „Šviesa iš Rytų“. Bet likimas Steponą Stulginskį nubloškė į visiškai kitokius Rytus...

1949 m. sovietų represinės struktūros aštuoniolikai Lietuvos N. Rericho draugijos narių užvedė bylą kodiniu pavadinimu „Puokštė“ ir pateikė išgalvotus kaltinimus: organizuota antitarybinė veikla, misticizmas, šnipinėjimas užsienio specialiųjų tarnybų naudai, filosofinių knygų skaitymas, užsienio kalbų mokėjimas, N. Rericho ir M. K. Čiurlionio paveikslų kolekcionavimas ir t.t. Stepono Stulginskio bute rastos knygos (lietuvių kalba – Franko „Filosofijos įvadas“, „Biblijos katekizmas“, Maceinos „Socialinis teisingumas“ ir „Tautinis auklėjimas“, „Dvylika Rig-Vedo himnų; vokiečių kalba – Lao Dze „Raštai“, Pitelio „Budos gyvenimas ir mokymas“, lenkų kalba – „Upanišados“, Majeviskio „Dvasia materijoje“) tapo įkalčiais, o jis pats – kaliniu, kaip ir draugijos vadovai bei aktyviausi nariai, nuteisti 10 metų kalėti sovietų lageriuose. Agni Joga (liet. Gyvoji Etika) filosofija Steponui Stulginskiui padėjo išgyventi ilgus kalinimo metus, sunkų darbą akmens skaldyklose ir vario kasyklose, prižiūrėtojų smurtą ir patyčias, išsiskyrimą su artimaisiais ir Lietuva, dvasios stiprybė padėjo nusiraminti, susitelkti kasdieniam išlikimui ir pasikliauti savo likimu.

1955 m. grįžęs iš tremties Steponas Stulginskis įsidarbino Žemės ūkio projektavimo institute vyriausiuoju architektu, 1962-1965 m. buvo Komunalinio ūkio projektavimo instituto skyriaus

viršininku, o nuo 1966 m. iki pensijos dirbo Valstybinio statybos reikalų komiteto vyriausiuoju inžinieriumi. Per visą savo architekto darbinę karjerą pasireiškė kaip novatorius rajonų, miestų, gyvenviečių planavimo srityje, rašė straipsnius spaudoje ir teorinius darbus būsimiems architektams, parašė knygą rusų kalba „Architekto urbanisto kompleksinis žinynas“, kuri tapo vadovu detaliųjų ir bendrųjų planų sudarytojams ne tik Lietuvoje, bet ir visoje Sovietų Sąjungoje.

Sovietmečiu visi Steponą Stulginskį pažinojo kaip puikų architektą, bet nematė kitos jo asmenybės pusės. Grįžęs iš tremties, nesiviešindamas toliau studijavo tai, už ką buvo kalintas: skaitė įvairią Rytų ir Vakarų filosofinę literatūrą lietuvių, rusų, lenkų, vokiečių kalbomis, studijavo vokiečių filosofo O. Špenglerio ir anglų sociologo A. J. Toinbio veikalus.

Nors N. Rericho draugijų veikla Sovietų Sąjungoje ir buvo uždrausta, Nikolajaus ir Jelenos Rerichų propaguotos Gyvosios etikos filosofinės idėjos sklandė uždaruose intelektualų pokalbiuose. Po kelių dešimtmečių studijų šios idėjos struktūrizavosi architekto Stepono Stulginskio galvoje ir taip gimė knyga – „Rytų kosminės legendos“. Rašė specialiai rusų kalba, kad ją galėtų perskaityti kuo daugiau žmonių. Visoje Sovietų Sąjungoje ji buvo platinama rankraščiu ar mašinraščiu. Knygos populiarumas augo. Tik žlugus komunistiniam režimui Rusijoje ji išspausdinta legaliai ir kas keleri metai perleidžiama didžiuliais tiražais. Lietuvių kalba S. Stulginskio knyga „Rytų kosminės legendos“ buvo išleista 1999 m. Lietuvos N. Rericho draugijos iniciatyva.

1989 m. Steponas Stulginskis atkūrė Lietuvos N. Rericho draugiją ir padėjo pagrindus tolesnei jos veiklai, iki mirties 1995 m. buvo jos Garbės pirmininku. Suderinęs savyje dvi savo gyvenimo aistras – architektūrą ir filosofiją – jis mums paliko ne tik modernius statinius, kurie iki šiol stovi Žemaitijos miestuose ir miesteliuose, bet ir parašė gyvenimo vadovėlį ateities kartoms. Gal būt, skaitydami „Rytų kosmines legendas“, ne viską iš karto suprasime, bet legendos „Apie vaikų auklėjimą“, „Apie brolybę“, „Apie moters lygiateisiškumą“, „Apie mokslą ir žinias“ byloja: mes teisingame kelyje į žmonijos pažangą. Steponas Stulginskis sakydavo: „Projektuokime ateitį...“

Kultūros pamatas – Grožis ir Žinios,

Nes būtent jie keičia žmonijos istoriją.

Tai mes galime matyti jau nuo pirmųjų istorijos puslapių.

Abejonių nekeliantys faktai byloja, kad nuo pirmųjų laikų

Visas progresas, visa laimė, visas žmonijos švietimas

Buvo kuriami Grožiu ir Žiniomis.

Taip pat ir ateities kultūros atrama bus menas ir mokslas.

*Meno ir mokslo klestėjimas pašalina gyvenimo krizes.
Būtent jie verčia žmones susimąstyti apie gyvenimo problemas,
Kurios gali būti išspręstos tik žengiant Grožio keliu.
Mes galime išspręsti nesuskaičiuojamas mūsų laikmečio problemas
Tik įsisąmonindami Grožį ir Kilnumą. Ten, kur Kultūra –
Ten teisingai sprendžiamos ir sudėtingiausios socialinės problemos.*

Ten kur Kultūra, ten ir taika.

[S.Stulginskis, „Rytų kosminės legendos“, 66 legenda „Apie kultūrą ir pakantumą“]

Ar plazdės Taikos vėliava virš žemaičių kultūros tvirtovės?

Pranas Genys ir Steponas Stulginskis svajojo pastatyti „Alkos“ muziejaus rūmus su bokštu, kuriame būtų apžvalgos aikštelė su patranka gynybai nuo priešų. Bet ne ginklais ar aukštomis sienomis, o tik žmonių valia galima apginti savo kultūrinės vertybes ir artimuosius. Tą valią sovietmečiu slopino represijų baimė. Nikolajus Rerichas gyvenimo pabaigoje norėjo grįžti į tėvynę Rusiją, bet sovietų valdžia jo neįsileido. Niekas nedrįso stoti prieš sovietinės jėgos struktūras ir neapgynė „Alkos“ muziejaus kūrėjų Prano Genio ir Stepono Stulginskio, žinomų ir gerbiamų žmonių ne tik Žemaitijoje, bet ir visoje Lietuvoje. Net ir Justas Paleckis, gimęs Telšiuose, tarpukariu pasirašęs Lietuvos rerichiečių Memorandumą, o sovietmečiu ėjęs aukščiausias pareigas Lietuvos valdžioje, to padaryti nesugebėjo. Sovietmečiu muziejus prarado dalį saugotų vertybių – į Vilnių buvo išvežta apie 20 tūkst. dvarų ir 3,5 tūkst. žydų bibliotekų knygų.

Žemaičių muziejus „Alka“ ne tik tvirtovė, kurioje patikimai saugomas meno ir mokslo palikimas, bet ir šventovė, kur tebegyvena Nikolajaus Rericho, Vydūno, Prano Genio, Stepono Stulginskio idėjų dvasia ir gimsta kultūra.

2022 metais minėsime Žemaičių muziejaus „Alka“ įkūrimo 90-metį, Prano Genio 120-ąjį gimtadienį ir 70-ąsias jo mirties metines. Telšiai tikrai yra verti kitais metais tapti dar vienu Taikos miestu Lietuvoje, o prie Prano Genio paminklo šalia muziejaus turėtų suplevėsuoti Taikos vėliava.

Parengė Irma Kontautienė,
Žemaičių muziejaus „Alka“ vyr. muziejininkė